

Verbeelding en zorg

Eelco van Es

Een theoretische benadering van cultuur is ook buiten de cultuursector bruikbaar. In dit essay neemt Eelco van Es ons mee naar de werkvloer van verzorgingscentra en de sociale dienst. Hij laat zien hoe een samenhangend begrip van menselijke cultuur helpt om te doorgronden waarom praktijk en beleid hier vaak haaks op elkaar staan.

Het onderzoeksproject *Cultuur in de Spiegel* is het topje van een ijsberg. Aan de oppervlakte zien we een specifieke theorie van cultuur als cognitie die ons toestaat om kunst te herleiden tot de werking van het brein, een werkveld waarin die theorie wordt toegepast (cultuuronderwijs) en bepaalde methoden om de theorie in de praktijk terug te zien of daaraan te toetsen (voorlopig vooral literatuur- en kwalitatief onderzoek).

Met dit essay hoop ik iets te laten zien van de mogelijkheden van *Cultuur in de Spiegel* die zich onder deze oppervlakte bevinden. Zo zijn er diverse valide opvattingen over wat theorie eigenlijk moet inhouden en zijn er ook meer theorieën in omloop over het verband tussen cultuur en cognitie. Deze theorieën kunnen in allerlei werkvelden, niet alleen in cultuuronderwijs, toepassing vinden. Daarbij kunnen we meer methoden uitproberen om de brug van theorie naar praktijk te slaan. Concreet stel ik een nieuwe mogelijke ‘dwarsdoorsnede’ voor, met toepassing in de ouderenzorg en de sociale dienst. In het onderzoek dat ik hierna schets, wordt, net als in *Cultuur in de Spiegel*, geprobeerd om theorie en praktijk te verbinden: de methode om dit te bereiken is participierend onderzoek. Daartoe verkassen we eerst naar Noord-Groningen.

Aan tafel en in de keuken

Aan de wachttafel met kranten en folders zit een zwetende, vrolijk bedeesde man. Hij wacht tot hij aan de beurt is. We zijn bij de sociale dienst, ergens in Noord-Groningen. Hij vraagt wat ik hier doe, omdat ik nogal op mijn gemak lijk, maar niet aan het werk ben. Ik vertel hem dat ik hier tijdelijk werk als filosoof en meekijk hoe het ‘participatiebeleid’ van de gemeente in de praktijk vorm krijgt. Zou hij wel weten dat het hier allemaal om hem draait? Men probeert hier ‘vraaggericht’ te werken, de cliënt centraal te stellen, individueel ‘maatwerk’ te leveren en zoveel mogelijk mensen ‘inclusief’ bij de gemeente te betrekken.

Ik begin er maar niet over. Hij vertelt over zijn eigen bedrijf dat nog niet van de grond wil komen. Hij biedt zijn diensten aan als troubadour, komt langs met zijn trompet en in smoking, speelt voor ziekenhuizen, op verjaardagen, wie het maar wil horen en er iets voor betaalt. Thuis hangt een grote klok, die hij gemaakt heeft met zijn tienjarige dochter die af en toe langskomt. De wijzers gaan rond, maar staan altijd op ‘nu’. De toekomst giet hij liever niet in een vaste vorm, hij werkt zich improviserend door de dag. Maar hier bij de sociale dienst moet hij werken aan de dag van morgen, aan een betere versie van zichzelf en vertellen over zijn arbeidsverleden. Klantmanagers praten nog wat met elkaar, hij is nog niet aan de beurt. Het zweet breekt hem altijd uit bij dit soort gelegenheden, hier is hij onder een ander slag mensen.

Verderop in een verzorgingshuis, dichterbij de Waddenzee, loopt uw filosoof mee als assistent-kok. De keuken is het hart van het huis. Om twaalf uur is er warm eten, de soep staat om half tien al op. Mevrouw B. aan het eind van de gang schilt de aardappels. Een jongedame uit Eritrea, hier aanbeland op een ‘werkervaringsplek’, loopt de vroege koffieronde. Pannenkoeken, dikke rijst (rijst gekookt in melk en boter), Groninger poffert, filosoof (hier is dat aardappelpuree met spekjes en gebakken appel) en veel gefrituurd eten: de mensen hier lusten het graag. Binnen deze instelling vinden we dezelfde beleidstaal als bij de sociale dienst: de ‘bewoners’ staan centraal, het gaat om hun kwaliteit van leven. Hun verhalen moeten de basis vormen van de zorg, dat heet hier de ‘narratieve methode’. Bewoners moeten hun eigen toekomst zelf in handen houden. Om dit voor elkaar te krijgen moet het personeel vraaggericht te werk gaan, maatwerk leveren, en voortdurend werken aan de eigen ‘deskundigheidsbevordering’ of ‘professionalisering’.

Ook hier bestaat dezelfde kloof met de uitvoering: de bewoners zelf geloven geen moment dat ze centraal staan. Ze willen hier helemaal niet zijn, al zijn ze naar omstandigheden best tevreden. Ze voelen zich geen bewoners, maar slaapwandelaars. Ze mogen doorgaan met het leven zoals het was, zoals het motto van de instelling luidt, maar merken doorlopend op dat niets meer is zoals het was. Ze denken liever niet over de toekomst na, want het wordt ‘al [steeds] minder’. Voor hun gevoel blijven ze juist hangen in de tijd, de dag wil maar niet om. Er is niets meer te doen. Anderen bepalen hoe hun bestaan er ongeveer uitziet. Dat gaat ook niet anders. De resterende tijd rustig doorkomen lijkt het voornaamste, met af en toe een kinkje in de kabel om de tijd te breken.

Gedeelde doelstellingen in het sociaal domein

Deze korte schetsen¹ zijn terug te voeren op een algemeen principe van hedendaags sociaal beleid: de participatiesamenleving, een ideaal waarin ieder individu als een soort privéonderneming door het leven gaat. Deze onderneming moet *gemanaged* worden, door het individu zelf natuurlijk: ervaringen, opleiding, kinderen, contacten, alles moet men als kapitaal beschouwen, als investeringen in het eigen leven die zich later moeten uitbetalen. Waar een individu strandt, heet dat in toenemende mate ‘eigen verantwoordelijkheid’: een gevolg van eerder gemaakte keuzes. De investeringen renderen niet of onvoldoende.²

- 1 Gebaseerd op eigen onderzoek van 2016 tot 2019, in opdracht van de betreffende instellingen en overheidsorganen.
- 2 Voor een uitgebreide en vroege duiding van deze ideologie zie Foucault (1979/2013).

De logica van de klassieke verzorgingsstaat, waarop de participatiesamenleving een variant is, was anders. Werkloosheid, armoede, stress of een slechte gezondheid konden iedereen overkomen, het waren maatschappelijke risico's die de gemeenschap samen moest dragen. Dat het risico zich voordeed bij de een en niet bij de ander was een kwestie van toeval. Deze logica is binnen de gedroomde participatiesamenleving steeds meer naar de achtergrond verdwenen. Deze samenleving biedt geen hulp meer aan hulpbehoevenden, maar 'coaching': men moet er zelf weer bovenop komen, 'intrinsiek gemotiveerd' zijn of raken en 'eigen regie' over het leven voeren. Deze hulp vragende mensen hebben het in essentie namelijk niet slecht getroffen, maar het slecht voor elkaar – de wel goed of normaal functionerende mensen krijgen de taak hen op het rechte pad te helpen, zodat ze in de toekomst niet in dezelfde fouten vervallen.³

De retoriek die deze ontwikkeling vergezelt, is die van het al genoemde vraaggericht werken, maatwerk bieden, de cliënt centraal stellen en participatie bevorderen. De hulpverlener wordt steeds minder een amateur (liefhebber) met een vanzelfsprekende autoriteit om anderen verder te kunnen helpen en steeds meer beoordeeld op 'professionaliteit'.⁴ Inherent aan deze professionaliteit is het voortdurend willen 'leren en verbeteren', 'innovatief' en 'flexibel' zijn, in de weer met 'deskundigheidsbevordering' om blijvend te kunnen voldoen aan de eisen van een snel veranderende samenleving, inclusief haar consument-burgers met steeds veranderende voorkeuren en achtergronden. Het zou goed kunnen dat de amateur dergelijke waarden van nature bezat, maar het doel wordt nu om ze te expliciteren en te 'monitoren', zodat ze gemanaged en verbeterd kunnen worden.

- 3 Zie verder Van Es (2017), voor een korte beschouwing van de geschiedenis van dergelijk participatiebeleid. Zie Gauchet (2006) voor een complexe, zeer interessante verhandeling over de veranderende verzorgingsstaat (die in zijn visie niet verdwijnt met het neoliberalisme, maar slechts van vorm verandert). Mijn schets van beleid is niet alleen gebaseerd op literatuuronderzoek, maar ook op participierend onderzoek op de betreffende beleidsafdelingen, 'ondersteunende diensten', vanuit de overtuiging dat de betekenis van beleidsstukken pas duidelijk wordt als we begrijpen welke houding en handelingen mensen hier in de praktijk aan verbinden.
- 4 Masschelein en Simons (2012) betrekken de verschuiving van amateurisme naar professionaliteit, en van een gedeelde gerichtheid op de werkelijkheid naar het centraal stellen van het individu op het onderwijs: in hun visie beweegt het huidige onderwijs zich grofweg van een schoolsysteem naar een leerling-centraal-systeem, van 'vorming' door gevormd te worden (acculturatie) naar 'leren' en regie nemen over het eigen leren. Dit leren krijgt de trekken van 'investeren in jezelf': de leraar is niet langer een meester, iemand die iets beheerst wat de leerling vreemd is of mogelijk beangstigt en toch *aansprekt*; maar de leraar wordt een coach die het individuele leerproces zo goed mogelijk moet faciliteren en een prettig leerklimaat moet bevorderen.

Van beleid naar uitvoering

De vertaling van de hierboven geschetste beleidsontwikkeling naar de uitvoering is problematisch. De praktijk van zorgcentra en werkpleinen kampt namelijk met het probleem dat de mensen die daar iets komen halen, nu net heel slecht voldoen aan het ideaalbeeld van de manager, regienemer en investeerder. Het gaat hier doorgaans om mensen die een ander nodig hebben om ergens uit te komen (en zich daar vaak flink voor schamen, want dat is 'niet normaal'). Wederkerigheid is in deze praktijk een gegeven en een kernwaarde.

Deze wederkerigheid moet uitmonden in een vorm van hulp of zorg. Zorg steunt, zoals al opgemerkt door Van Heusden (2010, pp. 13-15), bij uitstek op de *verbeelding*. De mens is volgens mij de enige diersoort waar soortgenoten zonder directe familiebanden op grote schaal systematisch voor elkaar zorgen. De mens is bij uitstek een sociaal dier, wij bestaan en overleven bij de gratie van anderen. Anders dan andere sociale dieren hebben mensen de mogelijkheid verworven om sociaal gedrag actief en intentioneel vorm te geven. Dit kan zowel op individueel als op collectief niveau plaatsvinden. Onze soort is niet gebonden aan grotendeels stereotiepe gedeelde vormen van gedrag: binnen de grenzen van onze anatomie, de mogelijkheden van bestaande culturen en leefomstandigheden kan de mens sociaal gedrag op vele manieren actief vormgeven (zie ook het inleidende artikel van Barend van Heusden in dit themanummer; zie ook Donald, 1991).

Zoals bij elke diersoort vormt het geheugen van de individuele mens een gesloten systeem. De dynamiek van onze fysieke en sociale omgeving komt tot ons als gevolg van ons veranderende geheugen. Wij zitten dus in ons eigen geheugen gevangen. Om toch toegang te krijgen tot het perspectief en de noden van een ander moet de mens zijn voorstellingsvermogen aanspreken. Op basis van de eigen levenservaring, waar ook, dankzij typisch menselijke vormen van communicatie zoals de taal de ervaringen van andere individuen (echt of fictief) toe behoren, kunnen we de situaties waarin anderen zich bevinden herkennen ('waarneming'), maar ook maken ('verbeelding'). In de zorg is de verbeelding cruciaal. We moeten ons de leefsituatie van een ander verbeelden, om vervolgens te bepalen wat we daaraan kunnen verbeteren en hoe we onszelf kunnen inzetten om aan die verbetering bij te dragen.

Bewust vormgegeven zorg is dus een uitvloeisel van de verbeelding van de verzorgende: die is feitelijk iets aan het maken wat enige tijd vergt, waar een logische volgorde in zit en waar hijzelf en de te verzorgen persoon een onderdeel van zijn. En hier zien we gelijk de kloof ontstaan met het beschreven dominante beleid. Dat impliceert immers dat degene die een ander nodig heeft zelf de regie moet nemen. En van regie is 'bewustwording' een standaard onderdeel.

Dit ideaal is niet opgewassen tegen de realiteit. Verbeelding is een motorische, assimilerende handeling. Wanneer we ons iets verbeelden, bewegen we naar de wereld, onze fysieke en sociale omgeving, toe om deze onze wil op te leggen. Verbeelding is dus altijd een vorm van machtsuitoefening, de verzorgende staat in het zorgproces noodzakelijkerwijs centraal en oefent invloed uit op de hulpbehoevende. Dat wil niet zeggen dat goede zorg of goede hulp geen rekening houdt met de specifieke eigenschappen van de te helpen persoon. Integendeel. Die goede zorg ontstaat alleen niet doordat de persoon die zorg of hulp behoeft de lakens gaat uitdelen, maar door de kwaliteit van de voorstelling die de verzorgende kan voortbrengen. En deze kwaliteit zal bepaald worden door ervaring, aanleg, inschattingsvermogen, inzicht, empathie en zo nog heel wat meer. Al die kwaliteiten maken het mogelijk dat de verzorgende 'boven zichzelf' kan uitstijgen en de ander recht kan doen.

Verbeelding en werkelijkheid: een voorbeeld

Een voorbeeld uit de ouderenzorg kan illustreren dat het lastig is om de verbeelding op de juiste manier af te stellen. Mevrouw E. zit altijd op een paar oude stoelen op de begane grond van het zorgcentrum, vlak bij de ingang. Mijnheer E., haar echtgenoot en een bonk van een kerel, woont op de eerste verdieping, zijzelf op een kamer op de begane grond. Hun band is hecht, maar mevrouw E. heeft bij het gezamenlijk intrekken in het zorgcentrum te kennen gegeven dat het samenleven er voor haar wel op zit. Koffie drinken doen ze elke dag samen. Als ze teruggaan naar hun eigen kamers, mijnheer in de rolstoel, mevrouw achter de rollator, trekt ze zijn kleren nog even recht.

Waarom zit mevrouw E. daar zo vaak voor de ingang, vriendelijk glimlachend naar voorbijgangers? Het verhaal gaat dat ze haar eigen plek helemaal heeft gevonden. Mooi he, zegt een medewerker, iedereen heeft hier zo zijn plekje, en mevrouw E. heeft haar plaats ook gevonden. Ze maakt het zich gezellig op haar stoelen en is vaak verdiept in een dun schoolboekje over de Egyptische beschaving.

Veel later pas vang ik in de keuken een ander verhaal op over waarom ze daar zit. Ze wil toch een paar keer per dag bij haar echtgenoot kijken, gewoon even om het hoekje. Daarvoor moet ze de lift nemen, maar die durft ze niet alleen in. Ze wacht dus op haar plek bij de ingang net zo lang tot er een geschikte medepassagier langskomt. Vragen of ze mee kan liften doet ze niet, het moet maar net zo uitkomen. Ze wil niemand tot last zijn! Soms zit ze uren te wachten, vriendelijk glimlachend naar voorbijgangers, tot ze mee omhoog kan. Mevrouw E. en haar medebewoners kennende lijkt me dit wel een aannemelijk verhaal.

Waarom is het verhaal dat ze haar eigen nestje heeft gemaakt in de hal op de begane grond zo hardnekkig? De meeste medewerkers lijken het te kennen. Het valt goed. Het ontspruit aan de verbeelding van de mensen die werken binnen de instelling. Dit beeld van mevrouw E. die het zich behaaglijk maakt in de gedeelde ruimte past precies in verschillende beleidsidealen. Ze doet, zo wil de verbeelding, wat ze zelf wil: niet alleen haar kamer, maar ook de stoel in de gang is 'van haar'. Ze vindt het kennelijk gezellig in het gebouw. Ze vereenzaamt niet, begeeft zich uit eigen beweging onder de mensen. Ze verwelkomt bezoekers die door de ingang naar binnen komen vriendelijk glimlachend 'in haar huis'. En op haar leeftijd verdiept ze zich nog in de prachtigste, voor haar misschien wel nieuwe onderwerpen! Een plaatje. Ze kan zo op de foto en in de brochure.

De dominante verbeelding van verzorgenden gaat gepaard met een moordend werktempo, een hardere, snellere spreekstem, een vollediger zinsbouw, een hoofd dat zich verder van de vloer bevindt en zich niet naar die vloer richt, maar naar de horizon. Dit heeft niets met verkeerde bedoelingen te maken, maar veel meer met de realiteit van de ouderenzorg. Mevrouw E. buigt het hoofd en is blij met wat ze krijgt.

Verbeelding aan de macht

Wat zegt dit voorbeeld over de verbeelding die hier aan het werk is? Beter beschouwd luidt het ideaal van de participatiesamenleving dat 'wij' die het beste met de medemens voor hebben, onze verbeelding laten werken en de ander die hulp behoeft centraal stellen. Wie wij precies zijn en hoe wij tot deze gevolgtrekking komen blijft meestal buiten schot. Het lijdend voorwerp in deze zin, de ander, weet het zoeklicht op zich gericht. Vorm en inhoud spreken elkaar hier dus tegen. Inhoudelijk staat de hulpbehoevende medemens centraal, maar de vorm waarin deze inhoud wordt gepresenteerd leert ons dat iemand anders dan deze medemens aan het woord is en dus bepaalt wat er moet gebeuren.

Dit komt bij uitstek tot uiting in de gebruikte termen in het participatiediscours. Die laten vaak ruimte voor een impliciete invulling door de spreker, voor de onopvallende uitoefening van macht dus. Neem de term participatie zelf, die niet volledig is. Men participeert immers niet, men participeert wel *in* iets. Waarin mag, moet, kan de burger participeren? Deze kwestie blijft in beleid geheel buiten schot. Hierdoor kan de spreker deze ruimte zelf nader invullen. En zo geschiedt ook: de hulpbehoevende burger die aanklopt bij de sociale dienst mag helemaal niet naar eigen inzicht aan het participeren slaan: participatie in de kroeg (deelnemen aan een drankgelag), naar de wolkjes kijken (aan het universum) of de straat schoonhouden (aan de buurt)

beschouwen medewerkers bij de sociale dienst niet als valide vormen van participatie. Bij nader inzien blijken ze de term vooral te reserveren voor deelname aan de arbeidsmarkt. Naar gelang de instelling waar iemand aanklopt voor hulp, zal een ander idee bestaan van de entiteiten waarin men mag participeren.

Zo zijn er vele termen in het sociaal domein met ‘open plaatsen’ die zich lenen voor een nadere invulling die zelden aan betrokkenen zelf wordt overgelaten. Wat dacht u van ‘deskundigheid’? Men dient deskundig te zijn in (nader in te vullen) (zie ook Zernitz, 2014). Kwaliteit? We moeten eerst weten wie dit mag bepalen en welke criteria er gelden (zie over Cultuureducatie met Kwaliteit bijvoorbeeld Van Meerkerk & Van Es, 2016). Inclusie: wie mag bij wie horen en wat zijn daarbij de spelregels – en wie bepaalt die regels? De cliënt centraal stellen: centraal in wat precies? In wiens voorstelling van zaken? Enzovoort.

De functie van theorie

Van Heusden (2010) probeerde met *Cultuur in de Spiegel* een theoretische basis te leveren voor cultuuronderwijs, door een theoretische verhandeling te bieden over wat cultuur eigenlijk is en cultuuronderwijs zou kunnen of moeten zijn. Maar theorie kent ook heel basale verschijningsvormen die zich uiten in bepaalde handelingen. Explicitering is zo’n handeling: theorie begint bij het nauwkeurig uitschrijven van de taal.

De gesproken taal is bij uitstek een middel (of ‘medium’) voor een bepaalde gemeenschap: de taal dient hier om de eigen gemeenschap af te bakenen en binnen de gemeenschap een hiërarchie te bepalen. Vaak is belangrijker wie er spreken mag en hoe er gesproken wordt, dan wat diegene eigenlijk zegt. Veel zal binnen een taalgemeenschap met een stevige gezamenlijke geschiedenis helemaal niet besproken hoeven te worden: men weet van elkaar wat men weet, daar hoeft geen woord meer aan gewijd te worden – en als het dan toch moet, dan liever metaforisch, ironisch of op een andere manier subtiel verwijzend naar wat onderling allang als bekend wordt verondersteld. Deze subtielere vorm van communiceren is ook uitstekend geschikt om mensen die niet op de hoogte zijn van de gezamenlijke geschiedenis buiten de deur te houden, zonder ze expliciet uit het gebouw te verbannen.⁵

5 Michael Corballis (2011) heeft deze noodzakelijke pragmatische context van taal nog eens op begrijpelijke wijze beschreven. Zonder de gebruikers en hun geheugens te kennen en te beschouwen is een taaluiting in beginsel onbegrijpelijk, want van zijn betekenis ontdaan.

Theorie streeft daarentegen naar onpersoonlijke informatie. Het gaat er, anders dan in de taalgemeenschap, minder om wie iets zegt en meer om wat het gesprokene eigenlijk voorstelt – hoe het correspondeert met de werkelijkheid. Theorie dient dus om de woorden zo veel mogelijk van hun oorspronkelijke gebruikerscontext en machtsrelaties te ontdoen, om te kijken wat er van concepten overblijft wanneer ze niet langer de bescherming genieten van de spreker en de taalgemeenschap die de spreker tot spreker maakt (zie ook Copini, 2019, pp. 29-37). Hoe dit streven in de praktijk vorm moet krijgen is een geheel andere kwestie. Bij op hun hoede zijnde zorgmedewerkers komt het neer op het ontcijferen van terzijdes, halve verwijzingen, niet uitgesproken zinnen en grapjes bij de koffie. Pas door wat hier onderling niet gezegd, maar wel begrepen wordt uit te schrijven, wordt de werkelijke situatie zichtbaar.

Het expliciteren van de open plaatsen in termen als deskundigheid, participatie, inclusie (of, in cultuuronderwijs: cultuur, doorlopende leerlijnen, kwaliteit) en de mogelijke manieren waarop ze kunnen worden ingevuld, is ook bij uitstek een theoretische activiteit. Feitelijk vult de ‘theoreticus’ de spreektaal hier aan door de gebruikerscontext in kaart te brengen. Eigen aan de handelingspraktijk is dat deze open plaatsen nu juist impliciet aanwezig zijn, en daarmee de verbeelders als onzichtbare middelen ter beschikking staan: want de verbeelders bepaalt per gebruikerscontext welke invulling legitiem is en welke niet. De mensen ‘om wie het gaat’ hebben hier niets over te zeggen, dat is niet anders en dat voelen ze ook haarfijn aan. Het uitschrijven en nader duiden van deze open plaatsen komt het realistisch gehalte en de uitvoerbaarheid van concepten ten goede, tegelijkertijd werkt een dergelijke explicitering verstorend in de bestaande verhoudingen in de praktijk.

Participerend onderzoek

Zonder aanschouwing geen beschouwing. Kern van theorie is de observatie van wat waarneembaar is en het vermoeden van wat daarachter schuilgaat: principes, essenties en wetmatigheden. Net als ‘kunst’ is theorie geen ding (al kan het niet bestaan zonder materiële hulpmiddelen), maar eerder een bepaalde houding jegens de werkelijkheid. Van Heusden (2010, pp. 15-16) vat theorie op als het waarneembaar maken van de taal, het toetsen van concepten aan de waarneming. Vertaald naar wat ons hier bezighoudt: beleidstaal moet niet enkel de uitvoering sturen, maar hieraan ook worden getoetst om te kijken wat ervan overblijft.

Nu is de taal, en zeker de vaak sterk metaforische taal van het beleid (denk aan ‘maatwerk’ of ‘het keukentafelgesprek’), vergeven van de open plaatsen. Niets aan te doen, taal is van nature ambigu en incompleet.

Maar de theoreticus wil explicitering. Hij wil ook de subtekst leren kennen: wat wordt er niet gezegd, maar klinkt toch mee in iemands woorden? Wat bedoelt iemand eigenlijk? Wat laat hij weg en waarom? De specifieke gesprekssituatie is bepalend voor wat iemand zegt en hoe hij het zegt, maar juist deze context wordt in de analyse van het gesprokene vaak weggelaten. Wat overblijft zijn de letterlijke woorden – eigenlijk de klanken die ooit ergens zijn uitgestoten – die buiten hun oorspronkelijke context en opnieuw gerangschikt door een onderzoeker of beleidsmaker een geheel nieuwe betekenis kunnen en zullen krijgen.

Hoe is dit te voorkomen? Nu komen we bij het participierend onderzoek (of etnografisch onderzoek, zie Bisschop Boele, 2018). Door enige tijd deel te nemen aan het (werkzame) leven van een bepaalde groep mensen leer je hen zelf en hun gebruiken kennen. Gemeenschappen drijven op een collectief geheugen dat zich uit in vaste, gedeelde gedragspatronen. Zorgcentra en werkpleinen zijn vergeven van praktijken die volgens regelmatige patronen verlopen. In de praktijk komt het erop neer om gewoon ergens aan te schuiven en ‘mee te doen’. Het beste werkt om een taak te hebben (afwassen, rummikuppen, koffie schenken). Wat je moet voorkomen is je laten dwingen in de rol van ‘observator’. Dan weten mensen zich bekeken en sta je erbuiten. Maar, zoals Bisschop Boele (2018) ook heeft opgemerkt, je kunt jezelf niet uitvlakken, je moet meewegen hoe je eigen aanwezigheid de te bestuderen groep, jouw observaties en de analyse van die observaties beïnvloedt.

Op deze manier wordt het begrijpelijker waarom mensen op een bepaald moment en tegen een bepaalde persoon iets zeggen of juist hun mond houden, en wat ze daarmee bedoelen. In het kort is de participierend onderzoeker op zoek naar *betekenis* van wat waar te nemen is, en de betekenis is op het oog niet zichtbaar. Onder betekenis versta ik hier grofweg: het spoor dat mensen gezamenlijk hebben getrokken, waar ze zich gezamenlijk min of meer bewust van zijn en dat de pragmatische context vormt om te handelen en te spreken. Alles wat mensen doen, verwijst op een of andere manier naar een collectief geheugen – iets wat weer in allerlei individuele varianten tot uiting komt. En ook deze individuele geheugens kunnen verschillend worden weergegeven, al naar gelang het uur van de dag, het humeur van de spreker of de temperatuur in de zaal. Kennis van dat geheugen in al zijn schakeringen is onmisbaar. Zo wordt het mogelijk om ‘betekenisvol’ deel te nemen aan wat er gaande is en deze ervaring, die moet gaan lijken op de ervaring van anderen, als basis te nemen voor analyse.⁶

6 Dit houdt in dat in deze onderzoeken geen apart theoretisch kader wordt geïntroduceerd. De onderzoeker neemt de resultaten eerder als uitgangspunt om een op de praktijk gefundeerde kritiek te formuleren op beleid. Zo bezien organiseert de antropoloog tegenspraak: door de werkvloer, die zich vooral uit in handelingen, een waarheidsgetrouwe *stem te geven*, kunnen de meer talige afdelingen, waar beleid en strategie worden bepaald, worden tegengesproken.

Opvallende resultaten

1. Waar mensen met een haperend geheugen via narratieven in hun verleden moeten worden geplaatst, worden mensen van wie het geheugen nog naar behoren functioneert aangemoedigd het verleden te vergeten.

Mensen die zich weinig meer kunnen of willen herinneren, wordt een betekenisvol leven toegewenst. 'Betekenisvol' lijkt gelijk te staan aan de vaardigheid zich bewust en zelfstandig te oriënteren. Ouderen belanden niet in een ziekenhuisachtige setting ('hospitalisering' is een verboden woord in de ouderenzorg), maar op een plek 'net als thuis', waar ze zelf over hun leven, mogelijkheden en tijd kunnen beschikken. Deze oriëntatie net als thuis moet plaatsvinden door de levensverhalen van bewoners centraal te stellen.

De instelling zelf opereert geheel anders. In de praktijk zet men voortdurend 'een streep onder het verleden', zodat men weer met frisse moed opnieuw kan beginnen. Vaak wordt dit verkondigd door een nieuwe leidinggevende, die vervolgens moet constateren dat de oude gewoonten hardnekkig aanwezig blijven. Geen wonder: de betekenis van wat geweest is, wordt niet uitgewist omdat iemand dat verordonneert, het collectieve geheugen op een locatie werkt gewoon door. De streep onder het verleden leidt hooguit tot een nog subtielere wijze van spreken over dat verleden onder ingewijden. Dit heeft als bijkomend voordeel dat de nieuwe leidinggevende, die uit dergelijke subtiliteiten niet kan opmaken waar men het werkelijk over heeft, ook tevreden is. Een zorglocatie had tien locatiemanagers in tien jaar versleten: het zorgpersoneel zelf bestond uit een harde kern die al decennia samenwerkte. De lezer kan zich wellicht voorstellen tot welke complexe verteltechnieken dit kan leiden. Het vergt wat tijd en aandacht om deze te doorgronden.

Het gevolg van deze tegengestelde processen, die niemand te verwijten vallen, is dat ze het zelfvertrouwen van medewerkers en bewoners ondermijnen. Bewoners willen zich heel voorzichtig door de dag bewegen. Een blik op de verre toekomst, gebaseerd op een diepgravend onderzoek naar hun eigen verleden, komt meestal ongelegen. Ze zoeken eerder naar evenwicht in het moment zelf en dit verkrijgen ze vooral door korte blikken van erkenning van anderen: blikken van verstandhouding, een kneepje in de arm, een korte verwijzing naar wie ze zijn of zijn geweest.

Ook medewerkers zijn voor dergelijke subtiele tekenen van erkenning gevoelig. Zij hangen, anders dan bewoners van verzorgingshuizen, nog veel meer aan hun persoonlijke biografieën als oriëntatiepunten voor de toekomst. Ze gaan nog ergens naartoe en hun verleden moet hierbij gehoord worden. Maar hierin is de bredere omgeving in en rond de instelling over het algemeen niet geïnteresseerd. Het motto is te 'leren en te verbeteren', ongeacht waar

iemand vandaan komt en ongeacht wie iemand in de loop van de tijd is geworden. De identiteit van mensen wordt op deze wijze ontkend en de eigenwaarde ondermijnd. De door anderen geschetste toekomst wordt zo niet 'eigen', maar men duldt het gelaten, in afwachting van een volgende visionair.

2. Het is mogelijk zowel diep ongelukkig als tevreden te zijn. En dit is moeilijk te plaatsen.

Bewoners geven vaak aan 'tevreden' te zijn over het verblijf in een verzorgingshuis. Hier zijn vele redenen voor te bedenken. Ze zijn trots dat ze deze levensfase zonder klagen doorkomen. Niet klagen is aangeven tevreden te zijn. Men wil de 'wichter' [meisjes] die voor hen zorgen niet afvallen. Misschien omdat ze op hen gesteld zijn, maar ook omdat ze van hen afhankelijk zijn. Je gaat iemand aan wie je bent overgeleverd niet ongunstig stemmen. Bewoners proberen vaak onzichtbaar te blijven, niet op de radar te verschijnen. De maatschappelijke normaliteit is niet langer haalbaar, het nieuwe normaal maakt men zich snel eigen.

Tegelijkertijd bestaat er diepe misère onder bewoners. Ze kunnen niet goed slapen, zijn gedesoriënteerd op vele vlakken, hebben broers, zussen, kinderen, vrienden verloren of weten niet goed hoe de dag voorbij moet gaan. Dit leidt tot onmacht en verdriet. Het is voor de buitenstaander moeilijk om dit goed te doorgronden, je staat erbij en je kijkt ernaar. Medewerkers zeggen zelf vaak te hopen niet zo te hoeven eindigen. Ze huiveren voor de levens van de bewoners, voelen zich soms schuldig om in de auto naar huis te stappen en hun mensen alleen achter te laten. Tegelijkertijd is er opluchting dat bewoners naar tevredenheid hun zorg ontvangen.

Bij de beleidsmakers binnen deze instelling is het erg moeilijk om deze tegenstelling bespreekbaar te maken. Niet omdat ze niet willen meedenken, begrip tonen of wat dan ook. Het lijkt simpelweg niet te passen in hun manier van werken, kijken en denken.

3. In de evaluatie van de uitvoering gaat de context vaak geheel verloren. Iedereen is gericht op meetbare gegevens, terwijl de essentie van het (sociaal) functioneren van mensen moeilijk meetbaar te maken is.

Zo vermeldde een beleidsmedewerker bij de sociale dienst dat mensen die voor het eerst binnen kwamen voor een uitkering achteraf aangaven met voldoening terug te kijken op het bezoek. Dit werd als volgt gemeten: bij vertrek moesten cliënten een formulier invullen. Hier gaven ze vaak aan het gebouw met een voldaan gevoel te verlaten. De beleidsmedewerker vatte dit op als een compliment over het eigen programma, maar waarschijnlijk moet

je deze voldoening heel anders interpreteren. Mensen hadden een voldaan gevoel *bij het verlaten van het gebouw*: het verlaten van de plek des onheils zelf en de indruk die ze konden hebben dat ze er ‘goed van afgekomen waren’ (niet gekort op de uitkering, geen onredelijke verplichtingen) leidden in het algemeen tot het voldane gevoel. Dit noteerden ze dan ook netjes op het formulier.

Meer in het algemeen kunnen we stellen dat de concrete betekenis van een uitdrukking of handeling in de uitwisseling van beleidsvorming en uitvoering vaak verloren gaat. Betekenis is te begrijpen als een geheugenfunctie: we koppelen wat we meekrijgen van het hier-en-nu aan klanken, vormen, waarnemingen die we ons herinneren. In wat ik heb meegemaakt aan beleidsonderzoek in de ouderen- en armenzorg wordt dat wat zich voordoet in het heden vaak uitgelicht en geplaatst in de context van een rapport, een beleidsvoornemen of een onderzoeksvraag. Maar om te begrijpen wat deze vormen in het heden voor de betrokkenen zelf te betekenen hadden, moeten we iets weten van de geheugens waar ze zich van bedienen – deze geheugens worden weer bepaald door hoe mensen zich ‘door het leven bewegen’. Wat herinneren ze zich persoonlijk, hoe oriënteren ze zich in de ruimte, wat zijn hun verwachtingen? Maar ook: welke gedragspatronen laten ze zien, welke interactie met anderen vertonen ze en waar bouwt dit alles op voort? Pas als we iets van de geheugens en perspectieven van mensen weten (dat is: hebben meegemaakt), kunnen we de betekenis van hun uitspraken achterhalen, behouden en recht doen.

Parallellen met het cultuurdomein

We hebben het hier aldoor over cultuur, en wel cultuur in de zin van aangeleerd gedrag eigen aan een bepaalde soort of cultuur als ‘alles wat mensen maken of doen’ (Van Heusden, 2010).

De cultuursector vat cultuur doorgaans specifiek op als een verzamelbegrip voor kunst, erfgoed en (nieuwe) media. Nu beweegt deze sector zich steeds naar het sociaal domein. Leefbaarheid, inclusie, participatie, maar ook (hier niet besproken) burgerschap zijn concepten geworden waar de culturele sector zich toe moet leren verhouden. Hierbij zal hij dezelfde valkuilen tegenkomen als hierboven besproken: open plaatsen in de taal die tot onduidelijkheid in de communicatie en dus in de uitvoering kunnen leiden.

‘Cultuur’ is zelf ook zo’n open term. Een van de doelen van *Cultuur in de Spiegel* was juist om deze term te expliciteren en dus voor gerichte, op tegenargumenten of alternatieve waarnemingen gebaseerde, kritiek vatbaar te maken. Kritiek die ook wel gekomen is.

Het gelegitimeerd invullen van 'open plaatsen' door een elite kan de traditionele stabiliteit van het begrip cultuur verklaren, en ook de stabiliteit van de sector die het belang van dit begrip uitdraagt, onderzoekt en in de praktijk brengt (zie het inleidende artikel van Barend van Heusden in dit themanummer). Maar in steeds mindere mate is het woord aan een bepaalde culturele elite om te bepalen wat cultuur of kunst mag heten en wat niet. Precies dit vrijkomen van de open plaatsen rond het begrip cultuur levert beroering op: wat niet langer vanzelfsprekend is, moet opnieuw bevochten en bediscussieerd worden.

Cultuur in de Spiegel was en is in de eerste plaats een specifieke manier om aan dit verlies van vanzelfsprekendheid in de culturele sector tegenwicht te bieden. Niet door nieuwe vanzelfsprekendheden te introduceren, maar door de opgevallen plaatsen in het begrip cultuur, en daarmee haar niet-vanzelfsprekendheid, te signaleren en hedendaagse gebruikers van het begrip cultuur een argumentatieve basis te geven om de opgevallen plaatsen in te vullen. Dat deze onderneming verder kan strekken dan de cultuursector hoop ik met dit essay te hebben verhelderd.

Eelco van Es is docent aan de
Rijksuniversiteit Groningen en
onderzoeker in het sociaal
domein.
e.van.es@rug.nl

Literatuur

Bisschop Boele, E. (2018). Etnografisch onderzoek: het perspectief van de ander. *Cultuur+Educatie*, 17(50), 85-93.

Copini, E. (2019). *Tussen willen en weten. Cultuur, cultuuronderwijs, en de ontwikkeling van metacognitie in de adolescentie*. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.

Corballis, M. (2011). *The recursive mind: The origins of human language, thought and civilization*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Donald, M. (1991). *Origins of the modern mind: Three stages in the evolution of culture and cognition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Es, E. van. (2017). *De participatiesamenleving: deelnemen aan ontheiligde systemen*. Masterscriptie Filosofie, Radboud Universiteit Nijmegen.

Foucault, M. (1979/2013). *De geboorte van de biopolitiek. Colleges aan het Collège de France* (J. Holierhoek, Vert.). Amsterdam: Boom.

Gauchet, M. (2006). *Religie in de democratie. Het traject van de laïciteit* (J. Beerten, Vert.). Amsterdam: SUN.

Heusden, B. van. (2010). *Cultuur in de Spiegel: naar een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs*. Groningen/ Enschede: Rijksuniversiteit Groningen/ SLO.

Masschelein, J., & Simons, M. (2012). *Apologie van de school. Een publieke zaak*. Den Haag: Acco.

Meerkerk, E. van, & Es, E. van. (2016). Kwaliteit meten is positie kiezen. Een kritische beschouwing van cultuureducatie en kwaliteit. *Cultuur+Educatie*, 16(46), 74-84.

Zernitz, Z. (2014). *Doelstellingen in beeld. Cultuureducatie met Kwaliteit Drenthe*. Groningen/Assen: Rijksuniversiteit Groningen/Compenta.